

References

1. Andreeva T. V. *Semeynaya psihologiya : ucheb. posob.* / T. V. Andreeva. – SPb. : Rech, 2004. – 244 s.
2. Astapov V. M. *Trevozhnost u detey* / V. M. Astapov. – SPb. : PER SE, 2008. – 160 s.
3. Bendler R. *Semeynaya terapiya* / R. Bendler, Dzh. Grinder, V. Satir. – M. : In-t obshchegumanit. issledovaniy, 2000. – 160 s.
4. Varga A. Ya. *Sistemnaya semeynaya psihoterapiya : kurs lektsiy* / A. Ya. Varga. – SPb. : Rech, 2001. – 300 s.
5. Kayl R. *Detskaya psihologiya: tayni psihiki rebenka* / R. Kayl. – SPb. : Praym – EVROZNAK, 2002. – 416 s.
6. Krayg G. *Psihologiya razvitiya* / G. Krayg, D. Bokum. – SPb. : Piter, 2006. – 600 s.
7. Maksimenko S. D. *Geneticheskaya psihologiya* / S. D. Maksimenko. – M. : Refl-buk ; Kiev : Vakler, 2000. – 320 s.
8. Muhina V. S. *Vozrastnaya psihologiya: fenomenologiya razvitiya, detstvo, otrochestvo* / V. S. Muhina. – M. : Izd. tsentr «Akademiya», 1998. – 456 s.
9. *Osnovi batkivskoYi kompetentnosti : metod. posib.* / [uporyad. : T. G. Veretenko, I. D. Zvereva, N. Yu. Shevchenko]. – Kiev, 2006. – 137 s.
10. Prihozhan A. M. *Psihologiya trevozhnosti. Doshkolnyiy i shkolnyiy vozrast* / A. M. Prihozhan. – M. : Nauka, 2009. – 325 s.
11. Sheffer D. *Deti i podrostki. Psihologiya razvitiya* / D. Sheffer. – SPb. : Piter, 2007. – 976 s.
12. Eydemiller E. G. *Semeynyiy diagnoz i semeynaya psihoterapiya* / E. G. Eydemiller, I. V. Dobryakov, I. M. Nikolskaya. – SPb. : Rech, 2006. – 422 s.

Havryliuk N. P. THE INFLUENCE OF TYPES OF FAMILY EDUCATION ON PSYCHOEMOTIONAL STATE OF A CHILD.

The article is devoted to the study of the interrelation between types of family education and the psychoemotional state of a child. The theoretical analysis of the problem includes the consideration of peculiarities of the paternal functioning styles and the specifics of emotional disorders in childhood under the influence of miseducation. The empiric explication of the problem is revealed through the research of the influence of family education types on manifestations of child's anxiety. On the basis of the developed empirical program of the problem studies, typological peculiarities of family education in terms of the children differentiation in accordance with their level of anxiety are determined: high level of anxiety is caused by family-role adjustment, which demonstrates supremacy, authoritarianism and harshness in the matter of the child upbringing; the middle level of anxiety according to psychological content is determined by the ambivalent adjustment of family-role attitude, where the predominant position is occupied by the arrangement of consciousness manipulation and child behavior; and the low level of anxiety is caused by family-role attitude of comradeship, diplomacy and mutual understanding. Methodological recommendations for parents and educators concerning the work with disturbing children are offered.

Key words: *family education, family-role adjustment, emotional development of a child, psychoemotional status of a child, child anxiety, preschooler.*

УДК 159.91/92:2-4-05**І. М. ГРИЦЮК, І. М. СИДУРК****ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ НЕЙРОТЕОЛОГІЇ:
ОСОБЛИВОСТІ МОЗКУ ТА ПОВЕДІНКИ РЕЛІГІЙНОЇ ЛЮДИНИ**

Стаття призначена аналізу нейроеволюції людського мозку, що призводить до формування тих чи інших показників пристосованості до сучасного життя. Аналізу особливостей релігійної поведінки та визначенню теоретичних аспектів, що стосуються

особливостей будови, морфологічної еволюції людського мозку, що формує відчуття релігійності та визначає особливості поведінки та мислення. Сьогодні наука знаходиться на початкових сходинках вирішення даного питання, оскільки дозволяє зв'язати участь психіки та свідомості в природному відборі з мозковими субстратами когнітивних та емоційних процесів, їх формування при ембріональному розвитку нервової системи, геноми тощо, що можуть впливати на даний феномен.

Ключові слова: нейроеволуція людського мозку, нейротеологія, соціальна психофізіологія, релігійність, релігійна поведінка, психіка, розвиток мозку та навчіння.

Статья посвящена анализу нейроэволюции человеческого мозга, что приводит к формированию тех или иных показателей приспособленности к современной жизни. Изучению особенностей религиозного поведения и определения теоретических аспектов, касающихся особенностей строения, морфологической эволюции человеческого мозга, что формирует чувство религиозности и определяет особенности поведения и мышления. Сегодня наука находится на начальных ступенях решения данного вопроса, поскольку позволяет связать участие психики и сознания в естественном отборе с мозговыми субстратами когнитивных и эмоциональных процессов, их формирование при эмбриональном развитии нервной системы, геномы и т.д., которые могут влиять на данный феномен.

Ключевые слова: нейроэволюция человеческого мозга, нейротеология, социальная психофизиология, религиозность, религиозное поведение, психика, развитие мозга и обучения.

Постановка проблеми. Сучасні українські словники (зокрема, Політичний енциклопедичний словник. — К., 1998) латинське слово «religio» тлумачать як набожність, святиня, предмет культу, вони близькі до тлумачення цього слова російськими виданнями (Краткая философская энциклопедия. — М., 1994). Щоправда, в «Латинсько-російському словнику» О. Петрученка (М., 1994) подається дещо інше значення цього слова: 1) совісність, добросовісність; 2) совісне ставлення до чого-небудь священного, в тому числі релігійне почуття, благочестя, набожність, богошанування, культ. У китайській мові для позначення того, що в європейській культурі охоплено терміном «релігія», використовують дефініція «Chiao» — вчення. В ісламі вживається термін «din», що в сучасному розумінні означає безумовне підпорядкування Аллаху та його безмежній владі, віддання себе Богові, вдосконалення ширості віри. Відповідно «din» це: іман (віра, вірити), іслам (покірність), ісхан (совісність, чистосердечність — вдосконалення в ширості віри). Отже, не існує єдиного слова для позначення явища, яке здебільшого позначають латинським словом «religio». Однак усі сходяться на тому, що релігія як феномен нерозривно пов'язана з людським буттям, сутністю людини. С. Франк наголошував, що «людина є людиною тому, що вона є щось більше, ніж емпірично природна істота, ознакою людини є сама її боголюдська природа. Людина не тільки знає Бога. Ці знання — релігійна свідомість — є її суттєвою ознакою, тому людину можна прямо визначити як істоту, яка має свідомий внутрішній зв'язок із Богом. Таким чином, людина пов'язана з релігією, але визначення рівня, глибини цього відношення є справою нелегкою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В.Д. Трошин у своїх дослідженнях розглядає нейротеологію як один із нових напрямків медицини. Оскільки, духовна діяльність на його думку, обумовлена діяльністю неокортексу у тісній взаємодії з соціумом, також дослідник вводить такі поняття, як Всесвіт та Творець. В.Д. Трошин вважає, що досягнення нейронаук і генетики, наближають людину до Бога. Т.С. Самаріна вивчає дану тематику з позицій респрезинтації концепцій містичного досвіду. Дослідниця послуговується такими термінами у визначенні релігійності, як «містичний досвід», «містичні переживання» тощо. Вона визначає що у людей проявляється потреба у пошуку особистих глибинних переживань, що визначають їх релігійність. Класичними дослідженнями даної тематики — це роботи класиків XIX-XX століття, таких як У. Джеймс, Е. Андерхілл, Р. Отто, які присвітили свої роботи вивченню містицизму. Р. Фурман розглядає феномен релігійності як «акт чистої

свідомості». Н. Ньюберг та М.Пресінгер досліджували мозок людей за допомогою електроенцефалографії, магнітно-резонансної томографії, комп'ютерної томографії, під час молитви, медитації, проведення ритуалів, зміни активності мозкових долей. На основі даних досліджень Н. Ньюберг запропонував теорію «містичного мозку». Згідно цієї теорії, містичні переживання викликаються особливим типом функціонування мозкових систем. М. Пресінгер, в свою чергу, висунув гіпотезу, згідно якої організований тип функціонування скроневих долей є джерелом містичного досвіду.

Формулювання цілей статті. Психологія релігії є застосування психологічних дослідних методів і інтерпретаційних моделей до різних релігійних традицій, форм духовності, а також до релігійних і нерелігійним індивідуумам. Дана наука прагне точно описати деталі і походження релігійних вірувань і релігійного поведінки, а також пов'язані з ними звичаї. Хоча психологія релігії як самостійна дисципліна виникла в кінці ХІХ століття, все три головні завдання вирішувалися протягом багатьох століть до цього.

Багато областей релігії в даний час залишаються недослідженими психологією. Хоча релігія і духовність відіграють велику роль в житті багатьох людей, залишається нез'ясованим, чому в одних випадках вони ведуть до позитивних результатів, а в інших - до негативних. Цим і зумовлена необхідність дослідження того, яким чином і в якому напрямку релігія і духовність впливають на життя людей. Плідні результати можуть бути досягнуті за рахунок триваючого діалогу між психологією релігії та психофізіологією, які прагнуть вирішити такі завдання: ретельно описати досліджувані об'єкти, під якими можуть матися на увазі як загальна релігійна практика (наприклад, традиційні ритуальні церемонії), так і індивідуальні переживання, погляди і поведінку; пояснити на мові психології та психофізіології походження таких феноменів; з'ясувати вплив цих феноменів на життя окремих людей і всього суспільства [2].

Виклад основного матеріалу дослідження. Перша, описова, завдання природним чином вимагає прояснення сенсу термінів і, в першу чергу, терміну «релігія». Історики релігії протягом тривалого часу підкреслюють проблематичний характер даного терміну, відзначаючи, що його значення за сторіччя істотно змінилося. Ранні психологи релігії повністю усвідомлювали ці труднощі і зазвичай вказували на те, що обрані ними дефініції є до певної міри довільними. У зв'язку з впливом позитивізму на психологію ХХ століття, що знайшло вираження у вимозі піддати виміру все феномени, психологи релігії розробили безліч шкал. Психологи релігії поряд з соціологами релігії використовували факторний аналіз, щоб створити ефективні методики вимірювань. Виправданість і адекватність цих зусиль залишається предметом суперечок, особливо в світлі конструктивізму і постмодернізму [3]. З огляду на це багато дослідників пояснюють релігію, її природу та походження, виходячи передусім з ідеї Бога як «фундаментальної данності», «абсолютного предмета» релігії. Вони стверджують, що релігія виникла й існує тільки тому, що є Бог і є людина, яка здатна за певних умов його сприймати. Ідея Бога не могла народитися у свідомості людини поза існуванням Бога і за умови, що людина не була б істотою, богоподібною за своєю природою. Один із відомих православних богословів О. Мень, обґрунтовуючи надприродну сутність релігії, наголошував, що релігія є відповіддю людини на вияв у ній Божої сутності. Все у світі, зазначав він, має реальне підґрунтя, коріння. Зокрема, ніхто не стане заперечувати того, що потребам нашого тіла відповідає об'єктивна життєва необхідність. Якщо дух людини віками прагнув до краси, добра і чогось Вищого, гідного поклоніння, то чи правильно буде бачити в цьому лише оману? Чи не природніше визнати, що подібно до того, як тіло пов'язане з об'єктивним світом природи, так і дух тяжіє до родинної йому і водночас значно вищої за нього реальності. Цей зв'язок, на його думку, здійснюється через особливий вид духовного пізнання — релігійний досвід, який він визначає як переживання, пов'язане з почуттям реальної присутності у нашому житті, бутті всіх людей своєрідного Вищого начала яке спрямовує нас і є причиною всього сушого [4].

Протягом останніх десятиліть в психології в цілому, і особливо в клінічній психології, набули широкого поширення терміни «духовність» і «духовний», які несуть інший зміст, ніж «релігія» і «релігійний». Це особливо вірно для США, де слово «релігія» для багатьох стало

асоціюватися з сектами і обов'язковими віруваннями і ритуалами і, тим самим, набуло негативного відтінку. Навпаки, термін «духовність» несе позитивний відтінок, оскільки відображає суб'єктивну загальну здатність осягнення і узгодження індивідуального життя з вищою реальністю. Фактично, термін «духовність» на Заході зазнав еволюцію і перестав бути синонімом слова «релігія». В даний час робляться зусилля по «операціоналізації» цих термінів без урахування їх історії в західному контексті на підставі очевидного реалістичного допущення, що в основі цих термінів лежать встановлені якості, які можна ідентифікувати шляхом емпіричних процедур психологією і теологією.

Ген Бога— гіпотеза, згідно з якою, ген, що кодує протеїн VMAT 2, відповідає за схильність людини до духовних, містичних та релігійних переживань, віри в Бога. Гіпотеза була запропонована американським вченим та популяризатором науки Діном Хамером, директором Національного Інституту Раку в США. Гіпотеза базується на генетичних, нейробіологічних та психологічних дослідженнях. В проведеному Хамером з колегами дослідженні, було виявлено відмінності в генетичному коді «більш віруючих» та «менш віруючих». Цитозин був знайдений в «більш віруючих», аденін — в «менш віруючих». Відповідно до гіпотези, Ген Бога є нейрофізіологічною структурою, що відповідає за суб'єктивне відчуття наявності Бога та пов'язані з цим духовні та містичні переживання. Гіпотеза базується на уявленні, що моноамінові нейромедіатори, в першу чергу допамін та серотонін відіграють ключову роль в нейрохімії духовних та релігійних переживань. У своїй роботі Хамер декларує, що «духовність» є частково спадковою ознакою, за яку в певній мірі відповідає VMAT 2 – білок, що транспортує моноамінові нейромедіатори в синаптичний простор із везикул. Віруючі люди мають вроджений підвищений рівень допаміну, серотоніну та норадреналіну. Підвищений рівень цих медіаторів в певних ділянках головного мозку, насамперед в перифронтальній корі, вентральній зоні покривки та прилягаючому ядрі є нейробіологічною основою релігійних переживань. За Хамером, такий алель гену VMAT 2 надає переваги у природному доборі — віруючі наділені певним «вродженим оптимізмом», що в подальшому сприяє позитивним ефектам на фізичному або психологічному рівнях.

Нідерландський нейробіолог Дік Свааб, що спеціалізується на вивченні головного мозку у своїй книзі «Ми – це наш мозок» стверджує, що релігійність прямо залежить від кількості рецепторів серотоніну в мозку, де серотонін виконує роль хімічного передавача імпульсів між нервовими клітинами. Вчений розглядає релігію, лише обумовленим місцевими особливостями оформлення наших спіритуальних відчуттів. «Вибір між тим, стати чи не стати релігійним, звичайно, не свобідний. Все наше оточення приводить до того, що період раннього розвитку релігія батьків укореняється в нашому мозку так само, як рідна мова. Хімічні нейротрансмітери такі як серотонін, грають роль втому, наскільки ми релігійні. Число рецепторів серотоніна в мозку співвідноситься зі стелінню спіритуальності. І речовини, які діють на серотонін, такі, як ЛСД, мексалін (з кактуса пейрт) і псілоцібін (з грибів), можуть викликати містичні і спіритуальні відчуття» [5]. Ця гіпотеза не пояснює статистики – чому більш релігійними є саме не щасливі люди, а більш щасливі – менш релігійними. Також залишається питання відчуття щастя в менш релігійних людей (тих, хто згідно гіпотезі, має менше рецепторів серотоніну в мозку). Чи відчувають такі люди «менше щастя»? Відомо, що в моменти щастя рівень серотоніну зашкалює і падає під час депресії. 5-10% серотоніну синтезується шишкоподібною залозою з життєво необхідної амінокислоти триптофану. Для його виробництва абсолютно необхідне сонячне світло, саме тому в сонячні дні наш настрій на висоті. Цим процесом можна пояснити і загальновідому зимову депресію.

Серотонін має досить широкий спектр функцій і життєво необхідний організму людини. Він допомагає передати інформацію з однієї ділянки мозку на іншу. Крім того, він впливає на безліч психологічних та інших процесів в організмі. З 80-90 мільярдів клітин головного мозку серотонін справляє прямий або опосередкований вплив на більшість з них. Він зачіпає роботу клітин, які відповідають за настрій, сексуальне бажання й функцію, апетит, сон, пам'ять, здатність до навчання, температуру та деякі аспекти соціальної поведінки. Доведено, що при зниженні серотоніну підвищується чутливість больової системи

організму. Серотонін впливає на функціонування серцево-судинної, ендокринної систем та роботу м'язів. Дослідження показали, що серотонін може грати роль в утворенні грудного молока, а його недолік може стати першопричиною раптової смерті грудної дитини під час сну. Якщо серотонін є дійсно гормоном релігійності, то твердження, що без релігійності світ був би кращим і людям жилося б краще у корені не вірні. Без цього гормону існування людини як індивіду було б взагалі не можливе [5]. Іншим поясненням релігійності на думку вченого є існування у мозку так званих дзеркальних нейронів. Це нейрони, що відповідають за наслідування особистістю поведінки інших. Дік Свааб переконаний, що наслідування – основа соціального навчання – є доволі ефективним механізмом для передавання релігійності від батьків до дітей. Саме так, на думку вченого, з покоління в покоління передаються і вкорінюються в наших мізках релігійні уявлення, віра в життя після смерті і т. д. Але, цією гіпотезою не можна пояснити релігійних феноменів, як відродження релігійності після майже століття атеїзму в таких державах, як СРСР, Китай. Також залишається питання наслідування. Спостереження за поведінкою дітей у релігійних батьків під час звершення релігійних обрядів показують, що 90% дітей не сприймають дій батьків, як необхідних для наслідування. Дітям не завжди цікаво під час звершення релігійних обрядів[5].

Незважаючи на те, що основною одиницею життя є індивідуальна особистість, люди об'єднуються між собою за різноманітними ознаками та цінностями. Групування індивідів не є випадковим, а відповідає універсальній адаптаційній стратегії, що задається еволюцією та відбором. Ще Ч. Дарвін у своїх дослідженнях говорить про конкуренцію, конкурентну боротьбу за існування, як механізму еволюційного процесу. Релігійність, теж може розглядатись, як спрямована, рухова конкуренція, що допомагає пристосуватись і визначає максимальну адаптивність. Людина – це суспільна тварина, на думку соціального психолога Е. Аронсона, що передбачає наявність глибинної, біологічно обумовленої та інстинктивної потреби жити в суспільстві. Тому в епоху кібернетики, інтернету люди шукають шляхи для взаємодії та взаємопідтримки (нехай навіть уявної).

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Наука, що в ХХІ-му столітті розвивається шаленими темпами, відповідаючи на одні запитання, породжує десятки інших. Так сталося і з відповіддю на питання походження релігійності та її зв'язку з особливостями будови мозку й мозковою діяльністю. Гіпотеза про зв'язок відчуття релігійності з серотоніном здається більш обґрунтованою як з психофізіологічної точки зору, так і з філософсько-релігійної, але чи можна завжди стверджувати, що віруюча людина більш щаслива, ніж невіруюча? З філософської точки зору атеїзм – також релігія. І якщо серотонін, який присутній у кожному людському організмі, справді є гормоном релігійності – це лише доводить що релігійні відчуття здатні переживати люди далекі від віри у Бога, у надприродне. Гіпотеза про релігійність як наслідок існування дзеркальних нейронів та наслідування релігійних уявлень батьків має доволі слабкі позиції. Але це не заперечує можливості здобуття релігійності способом наслідування і, можливо, певний невеликий відсоток людей саме так і стають релігійними. Перспективами подальшого дослідження вбачаємо проведення експериментального дослідження поведінки осіб, які вважають себе релігійними, та порівняння цих результатів, з результатами тих, осіб, які не вважають себе віруючими людьми.

Список використаних джерел

1. Данилова Н. Н. Психофизиология : [учеб. для вузов] / Н. Н. Данилова. – М. : Аспект–Пресс, 2000. – 374 с.
2. Ильин Е. П. Психофизиология состояний человека / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2005. – 412 с.
3. Палмер Дж. Эволюционная психология. Секреты поведения Homo sapiens / Дж. Палмер, Л. Палмер. – СПб. : Прайм - ЕВРОЗНАК, 2003. – 167 с.
4. Психофизиология : учеб. для вузов / под. ред. Ю. И. Александрова. – 3-е изд., доп. и перераб. – СПб. : Питер, 2012. – 464 с.
5. Свааб Д. Мы – это наш мозг / Д. Свааб. – СПб. : изд. Ивана Лимбаха, 2014. – 370 с.

6. Філімонов В. І. Фізіологія людини : підручник / В. І. Філімонов. – Київ : ВСВ «Медицина», 2010. – 776 с.

References

1. Danylova N. N. Psykhofyziolohyya : [ucheb. dlya vuzov] / N. N. Danylova. – М. : Aspekt-Press, 2000. – 374 s.
2. Ilin E. P. Psihofiziologiya sostoyaniy cheloveka / E. P. Ilin. – SPb. : Pyter, 2005. – 412 s.
3. Palmer Dzh. Эволюционна психологія. Секрети поведіння Homo sapiens / Dzh. Palmer, L. Palmer. – SPb. : Praym - EVROZNAK, 2003. – 167 s.
4. Psykhofyziolohyya : ucheb. dlya vuzov / pod. red. Yu. Y. Aleksandrova. – 3-e yzd., dop. y pererab. – SPb. : Pyter, 2012. – 464 s.
5. Svaab D. MY – это наш mozh / D. Svaab. – SPb. : yzd. Yvana Lymbakha, 2014. – 370 s.
6. Filimonov V. I. Fiziolohiya lyudyny : pidruchnyk / V. I. Filimonov. – Kyiv : VSV «Medytsyna», 2010. – 776 s.

I.M. Hrytsiuk, I. Sydoruk. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PRECONDITIONS OF NEUROTHEOLOGY: PECULIARITIES OF BRAIN AND BEHAVIOR OF RELIGIOUS PERSON

The article analyzes the philosophical and religious concepts, such as religion, "religiousness", from the standpoints of neurotheology and psychophysiology. Religious consciousness is its essential feature; therefore a person can be directly defined as a being, which has a conscious inner connection with God. So a person is connected with religion, but determining the level, depth of this relationship is not an easy matter. Therefore, one should not look for the only, well-established answer about the nature of religion, because to find a definition which would be fitted to all beliefs is very difficult. And consequently, to give a universal definition of religion or religiousness, that would reveal its nature, diverse functionality and historical variability is impossible, although all religions (especially the dominant ones) have much in common. The main thing without what any religion could exist is the recognition (faith) of a peculiar superhuman reality (supernatural), about which, as was mentioned by the well-known British philosopher and cultural scientist K.G. Dawson, a person knows something and all own life is guided by this.

Given this, many researchers explain the religion, its nature and origin, proceeding primarily from the idea of God as "fundamental truth", "absolute subject" of religion. They state that religion has arisen and exists only because there is God and there is a person, who is able to accept it under certain conditions. O. Men', one of the prominent Orthodox theologians, grounding the supernatural essence of religion, emphasized that religion is the human answer to the manifestation of God's essence in a person. In our theoretical research we sought to demonstrate the scientific psychophysiological approach to understanding this phenomenon. Such modern scholars as D. Svaab, R. Furman, A. Newberg, M. Persinger and many others, using the latest methods of psychophysiological research in their works, state that this is the peculiarity of a human brain certain structures' activity, its functional determinant.

Keywords: *neuroevolution of a human brain, neurotheology, social psychophysiology, religiousness, religious behavior, psyche, brain development and learning.*

УДК 159.98:37.013.77

**М. І. ЗАМЕЛЮК, Л. І. МАГДИСЮК,
Н. В. ОЛЬХОВА**

АРТ-ТЕРАПІЯ ЯК ЗАСІБ ТВОРЧОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті розкрито сутність творчої особистості майбутнього педагога, практичного психолога, завдання і функціональні можливості арт-терапії, з'ясовано особливості її використання в умовах сучасних закладах освіти України. З'ясовано, що процес навчання студентів основам арт-терапії створює єдиний арт-терапевтичний та